

רוני באר־מרקס

# על חומות הנייר

עיתון הלבנון והאורתודוקסיה



מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי  
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' עמנואל אטקס (יו"ר), פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרטן, פרופ' ירון הראל, פרופ' מוטי זלקין, מר יחזקאל חובב, מר צבי יקותיאל, פרופ' יעקב שביט  
מרכות המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: רונית רוזנטל  
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע  
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות  
האוניברסיטה הפתוחה  
בית שלום עליכם

מסת"ב 978-965-227-337-6 ISBN

מספר קטלוגי 185-665 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשע"ז

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 12/2016

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז ולמנן שזר

לוחות והדפסה: דפוס קורדובה, חולון

## תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
13	רקע היסטורי
19	מהי אורתודוקסיה?
	מאימתי אפשר לדבר על אורתודוקסיה? 20; הופעת האורתודוקסיה בקרב יהודי האימפריה הרוסית 24
28	העיתונות היהודית כתופעה מודרנית הופעתה של עיתונות יהודית באימפריה הרוסית 30; העיתונות כמשקפת ומעצבת מציאות 33
37	פרק ראשון: "הלבנון" וברי"ל – ביוגרפיה של עיתון וביוגרפיה של עורך
38	"הלבנון": תחנות דרך מרכזיות
43	לדמותו של ברי"ל
49	סופרי "הלבנון"
57	הסוכנים
67	הקוראים "הלבנון" כביטאונה של האורתודוקסיה 68; היבטים כלכליים 74
80	הצנזורה
82	העיתון וקוראיו: יחסי גומלין
86	פרק שני: כלי לביצור הדת ולגיבוש המחנה האורתודוקסי
87	עיתונות אורתודוקסית בחזית המאבק
91	שיתוף פעולה בין העילית האורתודוקסית ל"הלבנון"
94	"הלבנון" ככלי ביטוי לעילית האורתודוקסית המתגוננת תגובת ראשי המחנה האורתודוקסי למתקפה המשכילית 98; המשך המתקפה המשכילית 105; התגבשותו של המחנה האורתודוקסי 108
113	"הלבנון" כבית מדרש וירטואלי

	שומן חזיר מעורב בשמן זית 121; סוגיית כשרותו של שמן דגים 124;
	פולמוס האתרוגים 125; ריכוזיות והאחדה של הפסיקה ההלכתית 129;
	בין אליטיזם לפופולריות 139
142	"הלבנון" כמקור למידע שימושי
145	"בית היוצר" להתגבשות אורתודוקסיה
150	פרק שלישי: סוכן של השכלה כללית ושל חינוך מודרני
151	תוכני לימוד ומסגרות חינוך בחברה המסורתית באמצע המאה ה-19
153	העיתון כמחנך
159	"הלבנון" כסוכן של השכלה פורמלית
	בתי הספר של חברת "כל ישראל חברים" כמודל 160; "תורה עם דרך
	ארץ" – הנאו-אורתודוקסיה בגרמניה כמודל 167; מסגרות חינוך
	באימפריה הרוסית 178; לקראת פתרון חינוכי מודרני ברוח המסורת
	באימפריה הרוסית 182
201	יחסו של "הלבנון" להשכלת רבנים
214	"הלבנון" כסוכן של השכלה לא-פורמלית
	העשרה מדעית 214; מודעות פרסומת לספרי חול 220; ספרות יפה
	פופולרית 225; חדשות ואקטואליה 229
230	גשר לעולמה של ההשכלה
232	פרק רביעי: בין אורתודוקסיה ללאומיות
236	השפה העברית
246	סולידריות כלל יהודית
	יהודי אתיופיה: אחים נידחים 247; יהודי תימן: משיחיות וגאולה 254;
	יהודי פרס: אל מול מצוקה רחוקה 262; סולידריות כלל
	יהודית: סיכום 270
270	היחס לארץ ישראל
	פסיחה על שתי הסעיפים 275; פרשת מכירת ארץ ישראל: נקיטת עמדה
	נחרצת 281; 'סופות בנגב': נקודת מפנה 292
300	לאומיות בדיעבד
303	אחרית דבר
307	ביבליוגרפיה
335	מפתחות

## פתח דבר

את 'מכתבי העתים' בעלית הגג אין קוראים, אלא מלקקים, מוצצים, שותים בצמא ומשתכרים בהם... ואין רע אם ה'מכתב העתי' הוא בן אשתקד דאשתקד. אדרבה, יין ישן. ייני שלי היה ישן נושן, משנות תר"מ, כמדומה, והייתי טועם בו כל מיני טעמים שבעולם.<sup>1</sup>

בדברים אלו, שכתב חיים נחמן ביאליק במלאת יובל ל"הצפירה", חושף "משורר התחייה" את העוצמה שטמנו בחובם גיליונות כתבי העת העבריים בשביל הקורא היהודי בן המאה ה-19. אמנם דבריו של ביאליק נכתבו בהתייחסות ל"המליץ" ול"הצפירה", שניים מכתבי העת העבריים הבולטים של הזמן, אך דומה כי תיאור התשוקה לידע שכתבי העת אצרו בתוכם וההתייחסות לערך ולרלוונטיות שלהם לאורך זמן הולמים גם כתבי עת אחרים, מרכזיים פחות, ובכלל זה "הלבנון", שלו מוקדש ספר זה.<sup>2</sup>

כתב העת "הלבנון" נוסד בירושלים בשנת 1863 כביטאונה של ההנהגה הפרושית, והיה העיתון העברי הראשון בארץ ישראל. מלכתחילה נועד עיתון זה להפיץ ידיעות מארץ ישראל ומסביבותיה, ואולם במרוצת השנים הוא עבר תהפוכות אחדות ויעדיו השתנו. הוא נדד מירושלים לפריז ומשם למיינץ, ולבסוף יצא לאור בלונדון, עד מותו של ברי"ל בשנת 1886. במרוצת עשרים השנים בקירוב שבהן ראה אור, נדחקה הצדה האוריינטציה הארץ ישראלית שאפיינה אותו בתקופתו הראשונה, ואת מקומה תפסה מגמה אורתודוקסית. בשנת 1869, לנוכח התעצמות ההשכלה העברית, שהשקפותיה ויזמותיה נישאו מעל גיליונותיהם של כתבי העת המשכיליים, חברו רבנים, סופרים ועסקנים אורתודוקסים מליטא אל מו"ל "הלבנון" יחיאל ברי"ל, "אימצו" את העיתון ועשו אותו כלי ביטוי לעצמם. מכאן ואילך שיקף "הלבנון" את הלכי הרוח, המגמות והשאיפות של החוגים האורתודוקסיים במזרח אירופה ובד בבד עם כך נטל חלק בעיצוב דמותם ואף תרם לשינוי פניהם. "הלבנון" צמח להיות מבצר שחומותיו נייר, דבריו מילים ותצויר רשימות ומאמרים, הגלחמים את מלחמת המגן של האורתודוקסיה. "הלבנון" היה תמהיל של עיתון חדשות ומאסף תורני ספרותי. הוא הגיש לקוראיו תרגומים ועיבודים של ידיעות אקטואליות מן העולם הרחב שהתפרסמו בעיתונות הזרה

1 ביאליק, המליץ, עמ' רסט-רעב.

2 בהקשר זה, ראו את דבריו של הרב יצחק ניסנבוים, שמצא כרכים ישנים של "הלבנון": ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 78; על מאמצייהם של קוראים להשלים גיליונות מן העבר, ראו דבריו של ברי"ל: הארכיון הציוני המרכזי, מכתבים מאת אישים וארגונים בענייני מוצא, A200 15.

## פתח דבר

וחדשות מן העולם היהודי, שסיפקה לו רשת של סופרים קבועים ומזדמנים, שהייתה פרושה ברחבי תבל. בד בבד פרסם דיונים תורניים ושאלות ותשובות בהלכה, ובצדם מאמרים פובליציסטיים שעסקו בשאלות השעה. מעת לעת פרסם "הלבנון" גם מוספי ספרות ומדורי ומדע, שבהם חשף את קוראיו לחידושי הטכנולוגיה ולתגליות המדע, ליצירות ספרות ולכתבי יד עתיקים שהתגלו בספריות ובארכיונים. במרוצת מאה וחמישים השנים שחלפו מאז ראה אור לראשונה, זכה "הלבנון" לעמוד במרכזן של עבודות חקר רבות, ומחקרים מגוונים התבססו עליו. את המחקרים על "הלבנון" ניתן לחלק לשלוש חטיבות שונות:

- (1) מחקרים על תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל: מטבע הדברים, מחקרים אלו נדרשו לכתב העת "הלבנון" בהיותו חלוץ העיתונות העברית בארץ. בעבודות אלו הושם דגש על המרחב התרבותי-חברתי שבו ראה העיתון אור ועל יחסי הגומלין שהתפתחו בינו לבין מרחב זה. כך נבחנה דמותו של "הלבנון" על רקע ה"יישוב הישן" ועל רקע האירועים שהתרחשו בו.<sup>3</sup>
- (2) מחקרים ש"הלבנון" משמש להם כמקור היסטורי, אך אין הוא מושא מחקרם: "הלבנון" הוא מקור היסטורי מרכזי לשחזור תופעות ופרשות בתולדות ישראל במאה ה-19. לדוגמה, תולדות האורתודוקסיה בגרמניה, תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל ומחקרים על מגוון היבטים בתולדות יהודי מזרח אירופה.<sup>4</sup> בכללן של עבודות אלו, יש לציין בייחוד את מחקריו של יוסף שלמון, העוסקים ברבנים ובסופרים שבין יתר תפקידיהם הציבוריים, נטלו חלק בעיצובו וביצירתו של "הלבנון".<sup>5</sup>
- (3) מונוגרפיות על "הלבנון": שלושה מחקרים מקיפים הוקדשו ל"הלבנון":
  - א. מאמרו של שמואל ליב ציטרון שהתפרסם ב"רשימות לתולדות העיתונות העברית" הוא חלוץ המחקרים בנושא.<sup>6</sup> המאמר עוקב אחר התכנים והמדורים המופיעים בעיתון, עומד על דרך עבודתו של יחיאל ברי"ל ובוחר את מערכות היחסים שהתפתחו בינו לבין שותפיו ובינו לבין מתחריו. עבודה זו נכתבה בסמיכות יחסית לאירועים, והיא מאופיינת במעורבותו האישית והרגשית של הכותב, שלא נמנע מלנקוט עמדה שיפוטית. ציטרון חותם את מאמרו בקביעה

3 ראו: פזנר, המודעה, ב, עמ' 15-19; גראיבסקי, הלבנון, ב, עמ' 21-23; גאון, הלבנון, ב, עמ' 24-28; גת, הישוב, עמ' 269-270; מלאכי, הלבנון הירושלמי, עמ' 17-25; קרסל, תולדות, עמ' 27-41; ירדני, העתונות, עמ' 17-30; הלוי, העתונות, עמ' 9-45. הלוי, מבוא, עמ' ט'-ט"ו; נאור, הלבנון, עמ' 15-24.

4 ראו לדוגמה: אליאב, אהבת; שלמון, הפולמוס, עמ' 75-106.

5 ראו לדוגמה: שלמון, פינס, עמ' 261-272; שלמון, מוהליבר, עמ' 47-78; שלמון, לפידות, עמ' 113-131.

6 ציטרון, רשימות.

## פתח דבר

שהעיתון תרם למודרניזציה של החברה האורתודוקסית, אך הוא לא פיתח אותה ולא הראה כיצד הדברים באו לכלל ביטוי.

ב. מאמרו של א"ר מלאכי על תולדות "הלבנון" מוקדש למערכת היחסים שנטוותה בין ברי"ל לבין יחיאל מיכל פינס, שהיה בכיר סופריו של העיתון.<sup>7</sup> דרך תיאורי המזג שלהם, דפוסי החשיבה וההתנהלות של שני אנשים שונים כל כך, אך עם זאת קרובים כל כך, שרטט מלאכי את דמותו של העיתון, שהשמרנות והפתיחות, הקנאות והסובלנות, הקיצוניות והמתינות, ההמולה והשלווה משמשות בו בערבוביה. ג. המחקר המקיף האחרון על "הלבנון" נכתב בידי גדעון קוץ,<sup>8</sup> במסגרת הדיסציפלינה של חקר התקשורת. במאמריו מציג קוץ היבטים שונים של העיתון: הוא דן בשאלות של תפוצה והפצה, מכירות ומימון, מבנה העיתון ומדוריו. חידוש מרכזי וחשוב בעבודתו של קוץ נוגע ליחסיו של העיתון עם השלטונות בצרפת בעת שראה אור בפריז.<sup>9</sup>

נוסף על מחקרים אלו עמד "הלבנון" גם במרכזם של מאמרים ורשימות שהתפרסמו בעיתונות היומית לרגל ציון אחדים מיובלות העיתון.<sup>10</sup> ואולם, אף שחשיבותו ומרכזיותו של "הלבנון" אינה מוטלת בספק, עד כה לא נעשה ניסיון לשחזר את מעמדו ומקומו בקרב החוגים האורתודוקסיים במזרח אירופה ולפענח את האינטראקציה בין הטקסט שראה אור מעל דפיו לבין ההוויה החברתית של קהל קוראיו ויוצריו.

במרכזו של הספר שלפנינו עומד אפוא המפגש בין שתי תופעות חדשות שהן פרי המודרנה: עיתונות ואורתודוקסיה, כפי שהתגלמו בדמותו ובתבניתו של כתב העת "הלבנון". מפגש זה מעמיד לרשותנו מעין מעבדה שדרכה ניתן להתחקות אחר התגבשותה של האורתודוקסיה במזרח אירופה והתמודדותה עם התמורות והאתגרים פרי המציאות החדשה.

ראשיתו של ספר זה בעבודת גמר לתואר מוסמך שנכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתו של פרופ' עמנואל אטקס, ועניינה התמודדותו של חוג רבני "הלבנון" עם אתגרי ההשכלה הרדיקלית. פרופ' אטקס עורר בי את הסקרנות והעניין בתולדותיה של האורתודוקסיה באימפריה הרוסית, ואני חבה לו תודה על עצותיו הטובות ועל הדרכתו המסורה. חכמתו ורגישותו סייעו בידי גם במהלך עיבודו של המחקר ועריכתו לספר.

7 מלאכי, הלבנון, עמ' 70–142, בייחוד עמ' 84.

8 קוץ, חדשות וקורות; קוץ, עיתונות, עמ' 137. ראו גם: קוץ, הלבנון.

9 ראו: קוץ, תיק "הלבנון", עמ' 9–37.

10 פוגרבינסקי, הלבנון; צמריין, העתון; רביד, הלבנון.

## פתח דבר

עיקר המחקר נעשה במסגרת חיבור לתואר דוקטור שנכתב בהדרכתו של פרופ' ישראל ברטל והוגש לסנאט של האוניברסיטה העברית בינואר 2011. פרופ' ברטל ליבה בי את העניין בעיתונות האורתודוקסית ונסך בי אמונה בדבר חשיבותו של מחקר זה. השיחות עמו וכן מחקריו הפרו אותי והעשירו את עולמי בדיעות, ברעיונות ובתובנות, ועל כך אני מודה לו מעומק לבי.

חוב נעים הוא לי להודות גם למורים וחברים שחלקו עמי מחכמתם, מזמנם ומידיעותיהם וסייעו בידי, ובהם: פרופ' דוד אסף, פרופ' מנחם בלונדהיים, ד"ר יוחאי בן גדליה, פרופ' אבריאל ברילב, יוליה ברשדסקי-ליבוביץ, פרופ' מרדכי זלקין, פרופ' אביבה חלמיש, ד"ר חגית כהן, ד"ר ולדימיר לזין, פרופ' עמנואל מרקס, יוסף סאקס, ד"ר מיכאל סילבר, פרופ' חיים סעדון, ד"ר יונת עפרון, פרופ' בת ציון עראקי קלורמן, פרופ' שמואל פיינר, ד"ר דרור שגב, ד"ר טל שובל, פרופ' שאול שטמפפר, ד"ר נתן שיפריס. אני מזכירה בתודה ובכאב את ד"ר הגר הלל ז"ל, חוקרת העיתונות היהודית בארצות הערביות, שהשיחות אֶתה חידדו את תובנותיי והפרו את עבודתי.

תודתי נתונה לעובדי הספרייה הלאומית, ובייחוד למר רפאל ויזר וגברת רבקה פלטר, מנהלי מחלקת כתבי היד; למר שלמה גולדברג מנהל מחלקת השאלה והמתנסים; למר בנימין לוקין מן הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל ולצוות עובדי הארכיון הציוני המרכזי. בימים הרבים שעשיתי בין הספרים, כתבי העת וכתבי היד, הם נענו בחפץ לב לבקשותיי ותרמו לי מידיעותיהם. במהלך כתיבת החיבור הועלה "הלבנון" לאתר הספרייה הלאומית, ולצד העיון בגיליונות המתפוררים, נפתחה בפניי האפשרות לקרוא בו קריאה בהירה ומדוקדקת. האתר "עיתונות יהודית היסטורית", מיזמתם של אוניברסיטת תל אביב והספרייה הלאומית, המציע אפשרויות חיפוש בעיתונות ההיסטורית, הועלה אף הוא למרשתת במהלך העבודה. מפעלים אלו, המביאים את מהפכת המחשוב לתחום הארכיונאות, תרמו תרומה ניכרת לעבודתי.

כתיבתו של מחקר זה התאפשרה הודות לנדיבותם של בית שלום עליכם ובראשו פרופ' אברהם נוברשטרן, המכון למדעי היהדות – האוניברסיטה העברית ירושלים ורשות המחקר של האוניברסיטה הפתוחה, ביתי האקדמי, שהעניקו לי מלגות ומענקי מחקר.

עוד אני מבקשת להודות לעובדי ההוצאה לאור של מרכז זלמן שזר בירושלים על טיפולם המסור, הרגיש והקפדני בהבאת הספר לדפוס: למנהלת המרכז מיכל נקר, למנהלו הקודם צבי יקותיאל, למעין אבינרי-רבהון מנהלת ההוצאה לאור, למר יחזקאל חובב המופקד על ההפקה ולעורכת הלשון רונית רוזנטל.

תודה עמוקה וחמה שלוחה למשפחתי היקרה על העידוד, העזרה והתמיכה המתמשכת לכל אורך הדרך – לאלון, לבנותיי אור, טל ונועם ולהוריי בתיה וחיים, שאפשרו לי, כל אחד מהם בדרכו, לתור בשבילי "הלבנון" ולחשוף את צפונותיו.



Roni Beer-Marx

# Fortresses of Paper

The Newspaper *HaLevanon*  
and Jewish Orthodoxy



The Zalman Shazar Center for Jewish History  
Jerusalem

The publication of this book was made possible by the assistance of  
The Ministry of Culture and Sport – Cultural Authority  
The Open University of Israel  
Beit Shalom Aleichem

ISBN 978-965-227-337-6

Catalogue No. 185-665

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem  
Printed in Israel, 12/2016

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Typesetting: The Zalman Shazar Center  
Printing: Kordoba Press Ltd., Holon

## Contents

Preface	9
Introduction	13
Historical Background	13
What is Orthodoxy?	19
The Beginnings of Orthodoxy 20; Orthodoxy's Emergence among the Jews in Imperial Russia 24	
Jewish Journalism as a Modern Phenomenon	28
The Beginnings of Jewish Journalism in Imperial Russia 30; Journalism as a Reflection and Shaper of Reality 33	
Chapter 1: <i>HaLevanon</i> and Brill – Biography of a Newspaper and of an Editor	37
Milestones in the History of <i>HaLevanon</i>	38
A Profile of Brill	43
The Newspaper's Correspondents	49
The Sales Agents	57
The Readership	67
<i>HaLevanon</i> as a Mouthpiece of the Orthodoxy 68; Financial Aspects 74	
Censorship	80
Relations between the Newspaper and Its Readers	82
Chapter 2: A Tool for Strengthening and Unifying the Orthodox	86
Orthodox Journalism on the Frontline	87
Collaboration between East European Orthodoxy and <i>HaLevanon</i>	91
<i>HaLevanon</i> as a Tool for Orthodox Leadership on the Defensive	94

Reactions of the Orthodox Leaders to Attacks by the Maskilim 98; Continuation of the Maskilic Attack 105; The Orthodox Camp Unites 108	
<i>HaLevanon</i> as a Virtual Beit Midrash	113
Lard Mixed with Olive Oil 121; The Matter of the Kashrut of Fish Oil 124; The Etrog Controversy 125; Centralization and Unification of Halakhic Rulings 129; Populism and Elitism 139	
<i>HaLevanon</i> as an Information Source	142
<i>HaLevanon</i> as an Incubator for Orthodoxy	145
Chapter 3: An Agent for General Knowledge and Modern Education	150
Jewish Traditional Education in the Mid-Nineteenth Century	151
The Newspaper as Educator	153
<i>HaLevanon</i> as an Agent of Formal Education	159
The Model of “Alliance israélite universelle” Schools 160; The Model of German Neo-Orthodoxy 167; Educational Frameworks in Imperial Russia 178; A Modern Educational Solution in Imperial Russia Aligned with Tradition 182	
The View of <i>HaLevanon</i> on the Education of Rabbis	201
<i>HaLevanon</i> as an Agent of Informal Education	214
Scientific Enrichment 214; Advertisements for Books of General Knowledge 220; Popular Belles-Lettres 225; News and Current Affairs 229	
A Bridge to Haskalah	230
Chapter 4: Between Orthodoxy and Nationalism	232
The Hebrew Language	236
Pan-Judaism Solidarity	246
Ethiopian Jews – Distant Brothers 247; Yemenite Jews – Messianism and Redemption 254; Persian Jews – Facing a Distant Trouble 262; Pan-Judaism Solidarity – A Summary 270	

The Attitude toward Eretz Israel	270
Excluding the Two Clauses 275; The Episode of Selling Eretz Israel – Taking a Strong Stand 281; The Anti-Jewish Violence in the Czarist Empire in 1881 – A Turning Point 292	
Nationalism in Retrospect	300
Conclusion	303
Bibliography	307
Index	335